

БРЕНДИНГ ТУРКОМПЛЕКСУ

(шифр)

КОНКУРСНА НАУКОВА РОБОТА

на тему:

**«РОЗВИТОК ТУРИСТСЬКО-РЕКРЕАЦІЙНОГО КОМПЛЕКСУ
ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ: СТАН, ПРОБЛЕМИ, ПЕРСПЕКТИВИ»**

Харків – 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ТУРИСТСЬКО-РЕКРЕАЦІЙНОГО КОМПЛЕКСУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ.....	5
1.1. Природно-географічні та екологічні фактори	5
1.2. Соціально-економічні та політичні фактори	9
1.3. Історико-культурні фактори	11
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ ТУРИСТСЬКО- РЕКРЕАЦІЙНОГО КОМПЛЕКСУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	13
2.1. Характеристика розвитку субгалузей туристсько-рекреаційного комплексу	13
2.2. Діяльність підприємств туристичної індустрії	15
2.3. Регіональні особливості розвитку туристсько-рекреаційного комплексу	18
РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В ХАРКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ.....	21
3.1. Стратегічні напрями розвитку регіональної дестинації: SWOT- аналіз	21
3.2. Кластерні об'єднання як ефективний розвиток туризму.....	23
3.3. Брендинг Харківського туристсько-рекреаційного комплексу	25
ВИСНОВКИ.....	27
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	29
ДОДАТКИ	31

ВСТУП

Туризм як окрема галузь народного господарства України суттєво впливає на соціально-економічний, духовний і культурний розвиток як країни в цілому, так і на її регіони. Зокрема, розвиток туризму в регіоні дозволяє вирішити широке коло питань соціально-економічного характеру: збільшити рівень зайнятості та доходи населення, стимулювати підприємницьку діяльність, розвивати рекреацію та туристичну інфраструктуру, вирішувати екологічні питання. Туризм розкриває й інший бік людства – його духовність, бажання пізнання світу, історико-культурної спадщини мешканців регіону. У цьому контексті туристсько-рекреаційний комплекс (далі – ТРК) стає джерелом наповнення місцевого бюджету, потенційним об'єктом інвестування, стимулом для модернізації інфраструктури регіону, показує самотність та неповторність певної території.

Харківська область має вигідне географічне розташування, сприятливі кліматичні умови, мальовничі ландшафти, ліси, річки, достатньо забезпечений туристсько-рекреаційними, матеріальними і людськими ресурсами – все, що є основою для туристичної привабливості регіону. В той же час, використання ТРК регіону є досить незначним та потребує оптимізації.

Туризм як соціально-економічне явище досліджують як зарубіжні, так і українські вчені, серед яких: Г. Алейнікова, А. Гайдук, С. Домбровська, Л. Дубінічева, В. Кифяк, О. Любіцева, С. Майстро, І. Мініч, В. Орлова, О. Сударкін, Т. Ускова, В. Шведун, І. Школа та ін. Теоретичні та практичні аспекти розвитку ТРК розглядають у своїх наукових працях В. Гетьман, О. Ільїна, В. Мацола, А. Охріменко, В. Павлов, Н. Турло та ін. Регіональна складова розвитку туризму є предметом дослідження таких учених, як О. Баєва, М. Біль, О. Вуйцик, В. Герасименко, А. Голод, Р. Магійович, О. Молнар, О. Топчієв, Ю. Ступарь, Н. Фоменко, О. Шкрібинець, Е. Щепанський та ін. Однак, не зменшуючи важливості отриманих наукових здобутків, потребують більш детального розгляду сучасний стан розвитку регіонального ТРК.

Мета роботи полягає в обґрунтуванні змісту і компонентної структури ТРК Харківської області та розробки теоретичних і практичних рекомендацій щодо визначення перспектив розвитку туризму в регіоні.

Для досягнення цієї мети автором були поставлені такі завдання:

- охарактеризувати фактори формування ТРК Харківського регіону;
- проаналізувати стан ТРК Харківської області та виявити потенційні можливості його розвитку;
- розробити та запропонувати теоретичні й практичні рекомендації щодо визначення перспектив розвитку туризму в регіоні.

Об'єктом дослідження є розвиток ТРК.

Предмет дослідження – теоретичні й практичні рекомендації щодо визначення перспектив розвитку туризму в Харківській області.

Для вирішення поставлених у роботі завдань було використано такі методи: єдності історичного й логічного (характеристика факторів формування ТРК Харківського регіону); компаративного аналізу (аналіз сучасного стану регіонального ТРК та виявлення проблем в його розвитку); індукції та дедукції (розробки теоретичних і практичних рекомендацій щодо визначення перспектив розвитку туризму в Харківській області); абстрактно-логічний метод (узагальнення теоретичних напрацювань, виявлення перспектив розвитку туризму в регіоні).

Інформаційною базою роботи є наукові публікації, монографічні та навчально-методичні видання, довідкова література, законодавчі акти та проектні документи, спрямовані на розвиток ТРК, статистичні та аналітичні дані профільних міністерств України, органів державного управління, органів місцевого самоврядування та громадських організацій, діяльність яких спрямована на розвиток регіонального туризму.

Наукова новизна одержаних результатів роботи полягає у виявленні туристичного потенціалу Харківської області та визначенню перспектив розвитку регіонального ТРК.

РОЗДІЛ 1. ФАКТОРИ ФОРМУВАННЯ ТУРИСТСЬКО-РЕКРЕАЦІЙНОГО КОМПЛЕКСУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

1.1. Природно-географічні та екологічні фактори

ТРК створює реальні передумови для стабілізації регіональної економіки, поліпшення соціальної та екологічної складової, відновлення культурної спадщини певної адміністративної одиниці країни.

Перш ніж перейти до розгляду теми дослідження, зазначимо, що в науковій літературі немає єдиного підходу до визначення поняття «туристсько-рекреаційний комплекс». Як правило, до цього поняття включають сукупність елементів туризму і рекреації, що становлять одне ціле. Однак, саме набір цих елементів виступає предметом дискусії, яка точиться в наукових колах. Так, вчені визначають ТРК, як:

- систему туристично-рекреаційних закладів і установ, обслуговуючих їх підприємств інфраструктури та інших галузей, які мають тісні виробничі, соціальні й економічні зв'язки [20];

- спеціалізовану сукупність підприємств (туристських і постачальників товарів і послуг), які функціонують для задоволення потреб туристів [4];

- сукупність галузей і видів економічної діяльності, які забезпечують рекреаційними послугами населення країни, регіону, міста та створюють необхідні передумови для нормального функціонування рекреаційно-туристичного господарства [16, с. 562];

- сукупність туристських ресурсів (природно-кліматичних, культурно-історичних та інших рекреаційних ресурсів), об'єктів туристичної інфраструктури (інженерної, транспортної, соціальної, інноваційної та ін.), об'єктів туристичної індустрії (засобів розміщення, підприємств харчування, культури, розваги та спорту, транспорту, інформаційних ресурсів і систем, їх технологій), державних структур, що регулюють туристичну галузь [9, с. 18].

Найбільш повним визначенням вважаємо останнє, в якому чітко визначені складові ТРК у загальному його вигляді. Об'єднує ці всі визначення просторове значення комплексу, який автори пов'язують з певною територією. І дійсно, ТРК регіону характеризується відносною самостійністю, його формування і розвиток визначають певні територіальні умови й чинники, що прямо або опосередковано впливають на рівень соціально-економічного розвитку регіону. Як справедливо зазначає автор, рішення про створення регіонального ТРК має базуватися на результатах аналізу таких аспектів: туристсько-рекреаційне районування території (за рівнем споживання, за рівнем спеціалізації підприємств індустрії туризму); інвентаризація наявних ресурсів регіонального туризму (матеріально-технічних, трудових, інформаційних, фінансових) та їх оцінка.

Отже, досліджуючи туристсько-рекреаційний комплекс Харківської області, неможливо оминати увагою фактори – умови, причини, рушійні сили [12], які зумовлюють особливості його формування та розвитку. Це такі фактори, як природно-географічні, соціально-економічні, суспільно-політичні, історико-культурні, екологічні та організаційні. Почнемо з характеристики природно-географічних та екологічних факторів ТРК регіону, визначимо наявність та якість природних ресурсів, кліматичних умов та можливостей їх зручного використання для туризму.

Зазначимо, що Харківська область є адміністративно-територіальною одиницею, що розташована на північному сході України. Вона межує з Луганською (на сході), Донецькою (на південному сході), Дніпропетровською (на південному заході), Полтавською (на заході), Сумською (на північному заході) областями України та з Белгородською областю Російської Федерації на півночі й північному сході. Площа області становить 31,4 тис. км², що складає 5,2 % всієї території країни [3]. Її протяжність з півночі на південь складає 210 км, зі сходу на захід – 225 км. За розміром площі Харківська область посідає 4-те місце в Україні, поступаючись Одеській, Дніпропетровській та Чернігівській областям [15, с. 9].

Більша частина території області лежить у межах Придніпровської низовини, на півночі – відроги Середньоруської височини, на південному сході – відроги Донецької височини. Більша частина території належить до лісостепової зони, менша (південна) – до степової [19].

Клімат Харківської області помірно-континентальний з помірно холодною зимою і тривалим, часом посушливим, жарким літом. Коливання середньорічної температури відбувається в межах від $+21^{\circ}\text{C}$ влітку до -7°C взимку. Середньорічна кількість опадів – 517 мм [3].

Природний потенціал Харківської області складається з земельних, мінеральних, водних, лісових, фауністичних і природно-рекреаційних ресурсів. Зокрема, загальна площа земель у регіоні становить 3141,8 тис. га, з них 76,7 % – сільськогосподарські угіддя. Проблемою земельних ресурсів області є ерозія ґрунтів [15, с. 10].

Мінерально-сировинна база області на 37,6 % складається з паливно-енергетичних корисних копалин (газ (84 об'єкти, найбільше – Шебелинське газоконденсатне родовище), нафта, конденсат, кам'яне та буре вугілля), на 50,7 % – з сировини для виробництва будівельних матеріалів, решту становить сировина кольорових металів (рудопрояви срібла, родовища германію, розсіпні родовища титан-цирконієвих руд), мінеральні води (джерела – Березівське, Рай-Оленівка, Роща та ін.) [3; 15].

Річки Харківської області належать до басейнів Дніпра і Дону, головна річка – Сіверський Донець, її довжина в межах області – 380 км. По території області протікає 156 річок довжиною понад 10 км та налічується 36 озер загальною площею близько 2,5 тис. га. Найбільше їх кількість знаходиться в долині р. Сіверський Донець. Найкрупнішим є озеро Лиман (7,5 км – довжина, 2,7 км – ширина, 2 м – середня глибина), що розташоване біля пос. Лиман Зміївського району, використовується як джерело водопостачання крупної районної електростанції – Зміївської ГРЕС та служить природною базою створеного на ньому рибогосподарського комбінату. Також на території області створено 50 водосховищ з сумарним об'ємом 1526 млн. м³. Найкрупніші з них

Красноскільське (478 млн. м³), Печенізьке (400 млн. м³), Краснопавлівське (410 млн. м³). Останнє є однією з ланок водогосподарської системи водопостачання Донбасу і Харківщини по каналу Дніпро – Донбас [3].

Регіон за сумарними запасами підземних вод знаходиться на 5-му місці після Чернігівської, Київської, Полтавської та Херсонської областей в Україні. Водні ресурси області мають задовільну якість та придатні для питного водопостачання [15, с. 9].

Харківщина має живописну природу – рідкісне для південного степу поєднання просторих лугов із густими лісами. Дійсно, велику частину території області займає степова зона, ліси займають 318 тис. га, в яких росте більше 1000 видів дерев (переважні лісові породи – дуб черешчатий, сосні звичайна, нерідко зустрічається ялина, липа, клен, ясень та ін.) і кущів (ліщина, бересклет, калина, глід, бузина, терен та ін.). Ліси області значно помолоділи, середній вік лісів – 70 років.

Поєднання лісів, лугов, полів створюють сприятливі умови для мішаної фауни: в лісах мешкають ті види тварин (лось, олень, косуля, кабан та ін.), життя яких пов'язано з деревами, а для полів характерні степові види (заець-русак, хом'як, ховрахи, сіра куріпка, перепел, степовий лунь та ін.). Птахи представлені великою кількістю видів, серед яких солов'ї, лісові щерики, козодой, вівчарки, вальдшнеп, славки, коноплянки, сороки, ворони, лелеки, дятли, сови та багато інших [3].

Важливим туристичним потенціалом області є природно-заповідний фонд (далі –ПЗФ), який включає 242 територій та об'єктів загальною площею 74,15 тис. га, з них загальнодержавного значення – 13 одиниць площею – 23,98 тис. га, місцевого значення – 229 одиниць площею – 60,72 тис. га [5]. На території області є 3 національних природних парки, 4 парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, 4 регіональні ландшафтні парки, 3 дендрологічних парки, ботанічний сад та зоологічний парк загальнодержавного значення. Серед територій та об'єктів ПЗФ переважають заказники – 70 % [18, с. 143-144].

Отже, Харківська область має достатньо вигідне географічне

розташування, різноманітний ландшафт, комфортний клімат, багатий природний та рекреаційний потенціал, унікальну флору і фауну, що служать сприятливими умовами для формування ТРК в регіоні.

1.2. Соціально-економічні та політичні фактори

Соціально-економічними та політичними факторами, що впливають на формування ТРК Харківської області, є: рівень соціально-економічного розвитку регіону, населення як виробник і споживач туристичних послуг, наявність туристичних ресурсів, рівень розвитку туристичної та транспортної інфраструктури та політична стабільність [6; 18]. Розглянемо деякі з них.

За показниками соціально-економічного розвитку область займає одне із провідних місць в Україні. Валовий регіональний продукт Харківської області в 2018 р. склав 6,28 % (4-те місце в країні). Структуру економіки регіону в 2019 р. склали послуги (38 %), промисловість (24 %), торгівля (13 %), сільське, лісне і рибне господарство (12 %), транспорт, складські приміщення, поштова і кур'єрська діяльність (11 %) та будівництво (2 %) [14]. Зауважимо, що рівень соціально-економічного розвитку регіону є передумовою добробуту населення – споживачів туристичних послуг.

Загальна чисельність населення Харківської області складає 2641,6 тис. осіб (станом на 01.10.2020 р.), міське населення складає 63,8 %. За етнічним складом переважають українці (70,7 %), також є росіяни, білоруси, євреї, вірмени та ін. [19]. У структурі зайнятості населення зростає питома вага працюючих у сфері нематеріального виробництва, до якої належить туристична галузь. Відповідно до постанови Верховної Ради України «Про утворення та ліквідацію районів» [11], у Харківській області в 2020 р. замість 27 утворено 7 районів: Богодухівський, Ізюмський, Красноградський, Куп'янський, Лозівський, Харківський, Чугуївський. В області налічується 56 територіальних громад та 1746 населених пунктів. Найбільшим за площею є Ізюмський район (5,91 тис. км²), а найбільш численним (17762,8 тис. осіб) – Харківський [1,

с. 42].

Територію Харківської області перетинають магістральні залізні і шосейні дороги, через які вона має вихід до Донбасу, Криму, Кавказу, до портів Чорного, Азовського і Балтійського морів, до багатьох індустріальних центрів за межами України [3]. Харківська область серед регіонів України посідає 1-ше місце за часткою перевезення пасажирів міським електричним транспортом (тролейбусом, метрополітенем), 2-ге місце за часткою відправлення пасажирів залізничним транспортом, 3-тє місце за часткою перевезень пасажирів автотранспортом (автобусами), 4-тє місце за показниками обсягу перевезень вантажним автотранспортом [15, с. 45-46]. Також здійснюється пасажиропотік міжнародним аеропортом м. Харкова до міст близького та далекого зарубіжжя. Міжнародний аеропорт приймає пасажирські літаки всіх типів.

Харківський регіон має потужний потенціал в розвитку інформаційної інфраструктури. Зокрема, частка обсягу послуг населенню у сфері телекомунікацій складає 6,15 % (у 2018 р. область посіла 1-ше місце в Україні), частка абонентів рухомого (мобільного) зв'язку 7,41 %, частка абонентів Інтернету – 6,07 %.

Отже, Харківська область має високий рівень економічного розвитку, входить до складу північно-східного макрорегіону, має достатньо розвинуту транспортну (автомобільну, залізничну, авіаційну) та інформаційну інфраструктуру, яка є складовою туристичної галузі. Однак, при цьому рівень інфраструктури регіону не відповідає вимогам світового рівня, зокрема низьким рівнем є використання віртуального простору для інформування та просування на ринок туристичних послуг.

Складною залишається й політична ситуація в регіоні, яка погіршується внаслідок ведення бойових дій на частині територій Донецької та Луганської областей. Водночас нестабільною є внутрішня політика країни. В цій ситуації Харківська область втрачає статус потужного регіонального центру міжнародних транспортно-економічних зв'язків країни, що зумовлює необхідність створення нових полюсів економічного зростання на території

області. Все це в сукупності впливає на структуру і рівень добробуту населення, який є одночасно і виробником, і споживачем туристичних послуг.

1.3. Історико-культурні фактори

Основою пізнавального туризму є історико-культурний потенціал, який представлений різними видами історичних і культурних пам'яток, меморіальних місць, музеями, об'єктами культури, мистецтва, етнографії, народні промисли, ремесла тощо. Тож, історико-культурними факторами, що формують ТРК Харківщини, є все соціокультурне середовище з його традиціями, звичаями, особливостями культурного розвитку, побутової та господарської діяльності населення, що історично мешкає на даній території.

За кількістю видатних архітектурно-історичних пам'яток України Харківська область посідає 14-те місце. Статус історичних населених місць мають 16 міст області: Харків, Балаклія, Богодухів, Валки, Вовчанськ, Зміїв, Ізюм, Красноград, Куп'янськ, Люботин, Мерефа, Чугуїв; смт. Золочів, Кегичівка, Краснокутськ, Шарівка [19].

За кількістю пам'яток містобудування та архітектури національного значення Харківська область посідає 11-те місце в Україні (має 3 % загальної кількості пам'яток). Зокрема, налічується 2 історико-культурних заповідники, 103 пам'ятки містобудування та архітектури, 10 пам'яток історії, 4 пам'ятки монументального мистецтва, 15 пам'яток археології національного значення. Серед пам'яток національного значення області найбільше пам'яток містобудування та архітектури – 73 (27 % з них зосереджені у м. Харкові), серед яких: 18 пам'яток громадської архітектури, 16 культових пам'яток, 12 пам'яток військової архітектури [18, с. 214].

На Харківщині функціонує 2163 заклади культури, серед яких: 1257 бібліотек, 685 клубних закладів, 4 заклади фахової перед вищої освіти сфери культури, 78 шкіл естетичного виховання, 5 театрів, наукові та навчально-методичні установи та ін. Кіномережа Харківської області складається із

63 стаціонарних кіноустановок, 15 мобільних відеокomплексів та 11 кінотеатрів. Музейна мережа області налічує 114 музеїв різного статусу, типу і форми власності (історичні, краєзнавчі, меморіальні, мистецькі, літературні та ін.). Актуальним питанням роботи музеїв є впровадження сучасних інформаційних, інтелектуальних, аудіо- та відео-технологій, зокрема створення системи електронного обліку музейних предметів, цифрового реєстру музеїв і закладів музейного типу з актуальною інформацією та створення віртуальних 3D-турів [12]. Всі заклади культури надають соціокультурні послуги населенню, співпрацюють із соціальними службами, ведуть пошук нових форм і методів роботи зі споживачами цих послуг, надавання яких сьогодні ускладнюється внаслідок введення карантинних обмежень у зв'язку із поширенням корона вірусної інфекції COVID-19. На даний час заклади потребують покращення як фінансово-економічного, так і матеріально-технічного забезпечення.

Узагальнюючи можна стверджувати, що Харківська область є прикордонною територією (межує з Російською Федерацією) та має зручну географічну конфігурацію, сприятливий клімат, рівнинний рельєф території, значні земельні, історико-культурні, матеріальні та людські ресурси. Харківщина має вигідне геополітичне розташування, наявний значний природно-ресурсний потенціал, розвинуту мережу транспортного сполучення та інформаційних технологій. Тож, володіючи порівняно великим туристичним потенціалом, в області може розвиватися внутрішній туризм, перевагами якого є відсутність мовного бар'єра й складнощів із отриманням візи, прийнятні ціни та розвиток інфраструктури, що приваблює внутрішніх туристів.

При цьому негативними факторами формування ТРК Харківської області є нестабільна політична ситуація (продовження військових дій на сході країни, нестабільна внутрішня політика, зменшення кількості іноземних туристів) та економічна криза (карантинні обмеження внаслідок поширення коронавірусної хвороби COVID-19, зростання цін на основні ресурси та товари, падіння доходів населення та рівня споживацьких можливостей громадян).

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ ТУРИСТСЬКО-РЕКРЕАЦІЙНОГО КОМПЛЕКСУ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

2.1. Характеристика розвитку субгалузей туристсько-рекреаційного комплексу

Переважає більшість учених виділяють такі субгалузі ТРК: оздоровчу, лікувальну, пізнавальну та спортивну.

Харківська область має цінні курортологічні ресурси, цілісні природні комплекси з комфортними мікрокліматичними характеристиками, сприятливими природними умовами, що і вплинуло на розвиток багатьох санаторно-курортних підприємств. За обсягом природно-рекреаційних ресурсів на національному рівні Харківська область поступається Карпатському і Подільському регіону та Волинській і Черкаській області. Курортні та лікувально-оздоровчі території області займають 1200 га. На території області функціонує більше 96 санаторних закладів із загальною кількістю ліжко-місць близько 13 205 місць [7]. Заклади відпочинку дорослих локалізуються на курортах, в межах водно-зеленого діаметру та лісопарків. Найвідомішими оздоровчими курортами Харківської області є санаторій «Березівські мінеральні води», клінічний санаторій «Роща», санаторії «Ялинка» і «Високий» [12]. Крім того, на околицях м. Балаклії розташовані санаторій-профілакторій «Факел», база відпочинку «Перлина», дитячий оздоровчий табір «Олімп».

Здравниці Харківщини обладнані сучасними лікувально-діагностичними базами. В них допомагають людям із такими захворюваннями, як сольовий діатез, жовчнокам'яна хвороба, патологія печінки, астма, бронхіт, алергічна реакція, гастрит, пієлонефрит, хронічний коліт та ентерит, екземи і псоріазу, травм і гриж хребта.

За кількістю дитячих закладів оздоровлення та відпочинку, які переважно працюють влітку, Харківська область входить до 5 лідерів серед регіонів України. Їх кількість у 2019 р. зменшилась у порівнянні з попередніми роками та

склала 732 одиниці (4849 місць), у тому числі 15 (2999 місць) – заклади оздоровлення. За цей рік у закладах перебувало більше 97 тис. дітей, з них близько 8 тис. – у закладах оздоровлення [14]. Слід зазначити, що в 2018 р. у порівнянні з 2014 р. в області темп зростання кількості дитячих закладів оздоровлення та відпочинку (на 1 тис. населення віком від 0 до 15 років) переважав середній показник по Україні і становив 92,1 %. Темп зростання кількості місць у цих закладах також був вищим за середній показник по Україні і складав 93,7 % [15].

Задоволення туристичних потреб здійснюється також через систему засобів розміщення – туристичні комплекси та бази відпочинку – найбільше їх сконцентровано у Вовчанському, Зміївському, Ізюмському, Печенізькому, Харківському та Чугуївському районах. Крім того у Зміївському районі функціонує гірськолижний центр із системою штучного засніження схилів – «Альпійська долина». Траси дуже схожі на карпатські, їх довжина до 400 метрів. Сезон в гірськолижному центрі відкривається навіть за відсутності природного снігу та продовжується до початку квітня [7].

Високий рівень природно-рекреаційного потенціалу області дає можливість для ефективного розвитку культурно-пізнавальної субгалузі рекреації. Серед палацово-паркових комплексів Харківської області можна відмітити Шарівський палацово-парковий комплекс «Садиба», парк – пам'ятка садово-паркового мистецтва «Наталіївський», палацово-парковий комплекс «Старомерчанський» та ін. Серед духовних святинь, загальна кількість яких нараховується більш 100, можна виокремити чудотворну ікону Піщанської Божої Матері, яка зберігається на Харківщині у Свято-Вознесенському кафедральному соборі м. Ізюм [12]. В 2018 р. на Харківщині було створено обласну мережу «Гостинні садиби Харківщини» у кількості 37 садіб різних категорій, які увійшли до Всеукраїнської мережі «Українська гостинна садиба».

Щодо підтримки дитячого та молодіжного туризму, то варто зауважити, що на території області працюють 3 центри туризму: у м. Чугуєві, Валківському і Чугуївському районах. При обласній станції юних туристів цілорічно

функціонує дитяча туристична база. На жаль, спортивним туризмом охоплено лише 3 % дітей і підлітків області, хоча при цьому створено належні умови для занять, що сприяє діяльності фізкультурно-спортивних організацій.

В той же час у м. Харкові на комерційній основі працює низка спортивних установ, у тому числі басейни: Аква-фітнес клуб «Волна», Аквапарк «Джунгли», «Арена», «Мивина», «Британія», «Гарт», «Локомотив», «Marinclub», «Пионер», «Нептун», НТУ «ХП», СК «Кондиционер», СОК «Пантера»; спорткомплекси НТУ ХП, ХНУ ім. Каразіна, ХНУРЕ, НФаУ, НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, Палац спорту; ковзанки «Шато Ледо», «Восток»; гірськолижні центри «Харківська Швейцарія», «Альпійська долина», лижна база ХНПУ ім. Сковороди та ін. [18, с. 180].

Отже, аналіз стану субгалузей ТРК Харківської області дає можливість визначити, які з них мають найбільше можливостей для розвитку та виявити стратегічний потенціал рекреації.

2.2. Діяльність підприємств туристичної індустрії

Як зазначалось вище, індустрія туризму відіграє значну роль у поліпшенні якості рівня життя населення, оскільки забезпечує відновлення фізичних і духовних сил населення, підтримку працездатності, підвищення іміджу території тощо. Ефективне географічне розміщення підприємств і об'єктів туристичної галузі є запорукою ефективного використання наявних рекреаційних ресурсів і задоволення потреб населення регіону в туристичних послугах. У цих умовах формується регіональний ринок туристичних послуг, в межах якого взаємодіють організації сервісно-виробничої діяльності та суб'єкти туристичної індустрії. Таким чином, туристична індустрія регіону утворюється з підприємств, що випускають товари й послуги, без яких не може існувати туризм, а саме: туристичні підприємства, що займаються організацією та продажем туристичних турів; підприємства, що надають послуги з розміщення; підприємства харчування; транспортні організації, що займаються

перевезенням туристів; заклади освіти, які здійснюють підготовку та підвищення кваліфікації спеціалістів туристичної індустрії; органи управління туризмом різного рівня; підприємства роздрібною торгівлі з продажу товарів тур послуг тощо [18, с. 203-204].

За статистичними даними в Харківській області в 2019 р. діяло 261 суб'єктів туристичної діяльності, з яких 86 – юридичні та 175 – фізичні особи (табл. 2.1). Загальна кількість осіб, обслугованих туроператорами та турагентами, склала 76211 осіб, а загальний дохід від надання турпослуг склав 106,3 тис. грн.

Таблиця 2.1

Загальна характеристика суб'єктів туристичної діяльності
Харківської області, 2019 р. [17]

Найменування характеристик	Юридичні особи	Фізичні особи	Разом
Кількість суб'єктів туристичної діяльності, од.	86	175	261
Середньооблікова кількість штатних працівників, осіб	250	161	411
Дохід від надання туристичних послуг, тис. грн.*	56494,0	49766,0	106260,0

*Без ПДВ, акцизного податку й аналогічних обов'язкових платежів

Варто відмітити, що туристична галузь в регіоні формується за рахунок трьох складових: в'їзний (іноземний), виїзний (зарубіжний) і внутрішній туризм. Динаміка туристичних потоків у Харківській області за останні десять років (рис. 2.1) демонструє стрибкоподібні зміни: значне падіння всіх показників у 2016 р. та поступове зростання протягом останніх 4 років, виключаючи 2020 р., в якому був значний спад усіх показників у зв'язку із оголошеною у світі пандемією COVID-19. В той же час слід відмітити, що виїзному туризму належить значна частка від загальної кількості туристів (у 2019 р. вона склала 85,2 %).

Аналіз ринку турпослуг свідчить, що суб'єкти туристичної діяльності

області найбільше надають послуги з організації виїзного туризму, пропонуючи туристичні тури Україною (гірськолижний відпочинок у Карпатах, відпочинок на березі Азовського і Чорного морів, оздоровчий відпочинок); менше – пропонують екскурсії містом та областю. Хоча розвиток саме внутрішнього регіонального туризму (особливо тури вихідного дня) в сучасних умовах є найбільш актуальним і може стати джерелом наповнення місцевого бюджету.

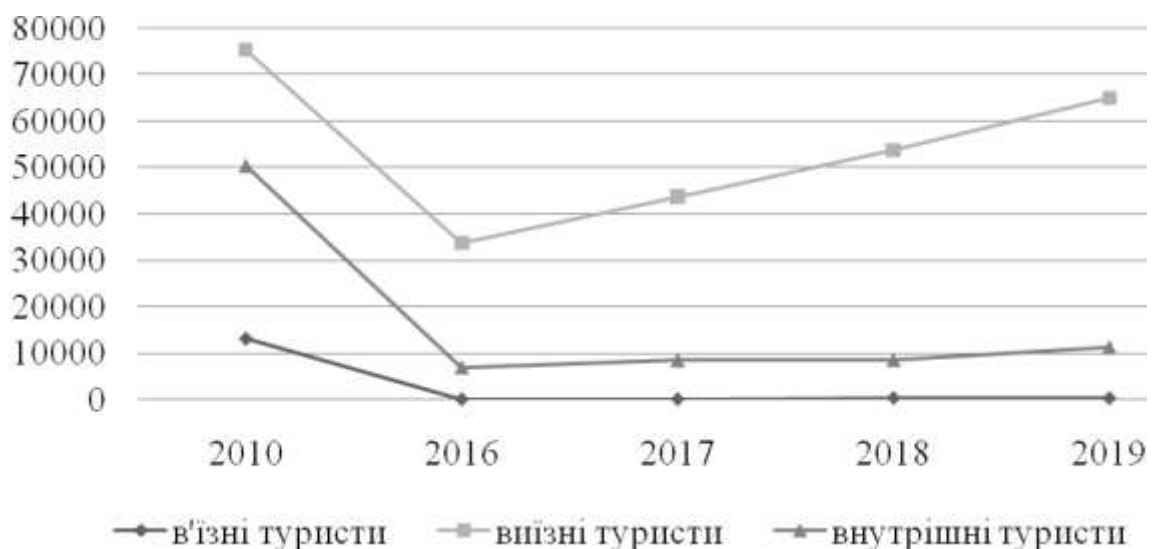

Рис. 2.1. Динаміка туристичних потоків у Харківській області за останні десять років (складено автором на основі джерела: [14])

Одним із основних складових туристичної галузі є готельна індустрія – набір засобів розміщення, харчування та обслуговування поза домівкою. Якість обслуговування, задоволеність споживачів послуг залежить від стану матеріально-технічного та технологічного рівня обслуговування. Готельне господарство в Харківському регіоні зростає швидкими темпами, це приносить значний прибуток як підприємствам, так і в цілому регіону. За статистичними даними в Харківській області в 2019 р. функціонувало 73 колективних засобів розміщення (далі – КЗР) з кількістю в них номерів – 7824 (табл. 2.2). За цей рік в КЗР перебувало 187,2 тис. осіб, з них 14 % іноземців, які приносять валютні надходження регіону.

Мережа КЗР в Харківській області, 2019 р. [17]

Найменування показників	Усього	У тому числі	
		готелі та аналогічні засоби розміщування*	інші засоби розміщування**
Кількість колективних засобів розміщування, од.	73	38	35
Кількість місць у КЗР, од.	7824	3386	4435
Кількість номерів у готелях та аналогічних засобах розміщування, од.	1890	1890	-
Кількість осіб, що перебували у КЗР, осіб	187204	154768	32436
з них іноземців	26205	25041	1164
Кількість ночівель осіб у КЗР, од.	435288	299985	135303
з них ночівель іноземців	66075	64191	1884

*Готелі та мотелі.

**Засоби розміщування на період відпустки та іншого тимчасового проживання (хостели, будинки відпочинку, пансіонати відпочинку, бази відпочинку, туристські бази, гірські притулки), кемпінги та стоянки для житлових автофургонів і причепів, інші засоби розміщування (гуртожитки для приїжджих, інші місця для тимчасового розміщування).

Окрім готельного комплексу, в регіоні достатньо розвинута ринкова інфраструктура, є велика кількість підприємств харчування, розважальних закладів, закладів сфери обслуговування та торгово-розважальних центрів. Однак, всі вони, на жаль, не відповідають міжнародним стандартам, мають низький рівень автоматизації та комп'ютеризації більшості технологічних процесів, більшість будівель потребують реконструкції та модернізації, відчувається дефіцит висококваліфікованих кадрів, спостерігається очевидна невідповідність цін на послуги у порівнянні з їх якістю.

2.1. Регіональні особливості розвитку туристсько-рекреаційного комплексу

Розвиток ТРК Харківської області є неоднорідним. На це вказує

Ю. Леонт'єва, яка, досліджуючи механізми реалізації стратегій розвитку регіональних туристичних дестинацій, виділяє в Харківській області райони:

— з високим рівнем розвитку – Балаклійський, Вовчанський, Зміївський, Ізюмський, Куп'янський, Лозівський, Первомайський, Харківський, Чугуєвський райони;

— з середнім рівнем розвитку – Барвінківський, Богодуховський, Борівський, Валківський, Великобурлуцький, Зачепилівський, Золочівський, Дергачівський, Красноградський, Краснокутський, Нововодолазький райони;

— з низьким рівнем розвитку – Близнюківський, Дворічанський, Кегичівський, Коломацький, Печенізький, Сахновщинський, Шевченківський райони [8].

Автор пропонує логічну послідовність формування і реалізації стратегії розвитку Харківської регіональної дестинації як сукупність стратегічно значимих послідовних операцій, що розглядають задум, втілений у форму опису або завдання з певними вихідними даними й необхідними результатами, що вказують на спосіб її рішення. Зокрема, для районів із високим рівнем розвитку рекомендовано такі стратегії, як «лідер бізнесу», «стратегія росту», «генератор готівки»; для районів із середнім рівнем розвитку – «посилення конкурентних переваг», «продовжувати бізнес із обережністю», «стратегія часткового згортання»; для районів із низьким рівнем розвитку – «подвоїти обсяг виробництва або згорнути бізнес», «продовжувати бізнес із обережністю», «стратегія зростання бізнесу». У цьому контексті, пріоритетними завданнями для розвитку Харківської туристичної дестинації є збереження й збільшення кількості закладів культури, магазинів роздрібною торгівлі, пам'ятників місцевого значення, готелів, об'єктів ресторанного господарства, дитячих оздоровчих таборів.

В цілому, аналіз сучасного стану розвитку ТРК Харківської області дає підстави для таких висновку:

— по-перше, регіон має досить розвинену туристичну інфраструктуру, що дозволяє збільшити потік іноземних та внутрішніх туристів;

- по-друге, найбільшого розвитку набули такі види туризму, як культурно-пізнавальний, оздоровчо-лікувальний та спортивний;
- по-третє, наявність ресурсного забезпечення регіону дозволяє стверджувати, що пріоритетними видами туризму може стати діловий, медичний, сільський та зелений туризм;
- по-четверте, неоднорідність розвитку регіонального ТРК дає можливість згрупувати райони області за певними ознаками (рівнем розвитку, рівнем забезпеченості туристсько-рекреаційними ресурсами), що надасть можливість у подальшому сформувати туристичні кластери.

Разом з тим, незважаючи на достатньо великий туристсько-рекреаційний потенціал Харківської області, він має низку проблем, від вирішення яких залежить подальший розвиток регіонального ТРК. Зокрема, матеріальна база туризму потребує реконструкції; потрібне істотне розширення мережі туристичних об'єктів і послуг; необхідна фінансова підтримка, розробка спільних державно-приватних програм з оновлення та реконструкції закладів і установ туристичної галузі. Для достатнього рівня розвитку туристичної інфраструктури на Харківщині необхідно збільшити кількість місць у санаторно-курортних та оздоровчих закладах, одноразову місткість підприємств готельного господарства, в об'єктах ресторанного господарства – зробити все, що має забезпечити зростання обсягів туристичних потоків в регіон.

РОЗДІЛ 3. ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ ТУРИЗМУ В ХАРКІВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

3.1. Стратегічні напрями розвитку регіональної дестинації: SWOT-аналіз

Дослідження показало, що в Харківській області є великий туристсько-рекреаційний потенціал, який використовується сьогодні не достатньо, а, отже, і прибуток від туризму для регіонального бюджету є незначним. Найголовнішими проблемами розвитку туризму в регіоні є недостатнє фінансування туристичної галузі, ведення ефективної регіональної політики з розвитку туризму, розвиток туристичної інфраструктури та підвищення якості надання туристичних послуг.

За допомогою методу SWOT-аналізу визначимо стратегічний потенціал ТРК Харківської області, його можливості та загрози (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Стратегічний потенціал ТРК Харківської області

Складові ТРК	Сильні сторони / можливості	Слабкі сторони / загрози
Туристські ресурси	Вигідне географічне положення; помірно-континентальний клімат; рівнинний рельєф території; значні земельні ресурси; розвиток субгалузей ТРК; збереження об'єктів культурно-історичної спадщини території; велика кількість місць та об'єктів, сповнених легендами та містичними історіями	Недостатня забезпеченість якісною питною водою; лісистість території нижча за середню в Україні; високий рівень розораності земель; наявність територіальних диспропорцій; втрата існуючих конкурентних переваг ТРК; забрудненість повітря; незначні площі природно-заповідних територій; зміна клімату та глобальне потепління
Об'єкти туристичної	Головний вузловий центр залізничного сполучення	Значне зменшення обсягів перевезень залізничним

інфраструктури та туристичної індустрії	Східної України; наявність електротранспорту в м. Харкові; наявність міжнародного аеропорту; висока забезпеченість населення мобільним зв'язком; розвинута курортно-лікувальна та спортивна інфраструктура; лідерство регіону у забезпеченні доступності міського середовища для людей з особливими потребами; широка мережа культурних закладів національного рівня; державна підтримка малого та середнього бізнесу, а також сімейного фермерства; розвинута галузь інформаційних технологій та інші галузі креативної індустрії; перехід провідних країн світу до четвертої технологічної революції «Індустрія 4.0»	транспорт через втрату частки території країни та внаслідок карантинних обмежень; зношеність доріг обласного і районного значень, мостів та шляхопроводів; високий фізичний знос очисних і каналізаційних споруд, мереж централізованого тепло- та водопостачання; недостатнє задоволення потреб вразливих соціальних груп; вищий за середній в країні рівень захворюваності населення; дефіцит об'єктів соціально-культурної, спортивної та ділової інфраструктури в містах обласного підпорядкування та сільській місцевості; застаріла матеріально-технічна база медичних установ;
Людські та трудові ресурси	Географічна мобільність і трудова міграція; підтримка неперервної освіти протягом всього життя; зростання трудового потенціалу за рахунок збільшення кількості внутрішньо переміщених осіб; значний науковий потенціал	Зростання соціального розшарування населення; низька купівельна спроможність населення; приток мігрантів із зони проведення ООС; обмежені можливості працевлаштування в сільській місцевості; відсутність ефективної координації взаємодії науки, бізнесу та освіти

Складено автором на основі джерел: [2; 15].

Методу SWOT-аналіз дає можливість встановити, що найбільш суттєвим

викликом для розвитку ТРК Харківської області є складна ситуація з забезпеченням політичної та економічної стабільності і безпеки регіону для туристів. В результаті нинішніх подій (ведення бойових дій на сході країни, світова економічна криза внаслідок оголошеної пандемії) рівень безпеки регіону оцінюється як незадовільний, що вимагає прийняття певних стратегічних заходів щодо вирішення даного питання. Загрози для регіону як історичного і культурного об'єкту для туристів проявляється в невідповідному, руйнівному використанні культурно-історичного простору; негативному впливі на соціокультурне середовище, обмежуючи форми і території соціокультурної діяльності та їх якість; формуванні нових стереотипів про країни походження туристів, оскільки розважальний туризм діє акультурно, комерціалізуючи стиль життя; посилення впливу інфляції і корупції [6].

В той же час, ТРК Харківської області має потужний стратегічний потенціал: природно-ресурсний, історико-культурний, інфраструктурний, науково-освітній, людський тощо. Сприяння притоку інвестицій в економіку області, розвиток науково-освітнього співробітництва з європейськими країнами, підтримка освіти протягом життя дозволять уповільнити та згодом припинити відтік кращих кваліфікованих кадрів за кордон та до інших регіонів країни. Підтримка малого та середнього бізнесу, а також фермерства сприятиме збільшенню можливостей працевлаштування у сільській місцевості, що у свою чергу знизить територіальні диспропорції та розрив у якості життя населення різних територій регіону. Розвиток туризму також неможливий і без підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу на основі розробки та реалізації програми розвитку регіону, заходів з брендінгу та просування регіону як туристської дестинації.

3.2. Кластерні об'єднання як ефективний розвиток туризму

Кластер у науковій літературі визначається як група об'єктів, яким властива більша щільність в середині групи і менша – поза її межами [13].

Туристичний кластер – це сукупність різних за видами діяльності господарських суб'єктів, географічно сконцентрованих і взаємодіючих у виробництві та реалізації різноманітного туристичного продукту за єдиною схемою: виробники туристських послуг → постачальники спеціалізованих послуг → підтримуючі установи та організації → споживачі туристичних послуг [18, с. 254]. Його мета полягає у формуванні й функціонуванні конкурентоспроможної туристичної індустрії.

Стабільний розвиток регіону пов'язаний з ефективним функціонування туристичного кластеру. Для створення великого міжнародного центру туризму в Харківській області необхідна реалізація циклу проектів і заходів, зокрема: поліпшення стану навколишнього середовища; розвиток м. Харкова як екологічного міста; створення повноцінного й ефективного туристського кластера; маркетинг регіону й просування на ключових туристських ринках; зняття інфраструктурних обмежень розвитку туризму. Щодо кластерного підходу, то він має певні переваги: кластер завжди прив'язаний до певної території – стане довгостроковим ресурсом забезпечення конкурентоспроможності території; відіграє мобілізаційну роль (мобілізує ресурс малих і середніх підприємств); втримання існуючих ринкових позицій та вихід на нові ринки; розвиток цілого комплексу видів діяльності без масштабних державних інвестицій та централізованих капіталовкладень.

Кластерний підхід в туристичній галузі активізує підприємництво через концентрацію ділової активності, тому сприяє створенню робочих місць, доходів, поліпшенню якості надання туристичних послуг, життя населення на території його запровадження. Досягають цього завдяки зростанню конкурентоспроможності, можливості інтеграції інтелектуальних, природно-рекреаційних, трудових, фінансових і матеріальних ресурсів у забезпеченні якості туристичних послуг, що їх надають. Об'єднання в кластери посилює роль дрібного й середнього підприємництва, дозволяє використовувати його виробничий потенціал.

Кластеризація регіону зумовлює необхідність прямого законодавчого

регулювання діяльності об'єднань підприємств, які намагаються випускати конкретну продукції і для цього в повній мірі використовувати весь людський, технологічний та природний потенціал території розповсюдження.

3.3. Брендинг Харківського туристсько-рекреаційного комплексу

Брендинг передбачає створення системи цінностей відносно конкретного продукту. Продуктом туристичній індустрії є туристичні послуги, що надаються туристичними підприємствами. Питання брендингу ТРК як самостійного елементу комплексу маркетингових заходів не є новим, так само як і створення туристичного іміджу для окремих міст, малих населених пунктів чи об'єктів показу. Практичне завдання брендингу міст в Україні стало нагальним у зв'язку із підготовкою до чемпіонату Євро-2012, до цього увага приділялася здебільшого рекреаційним регіонам як цілісним територіальним утворенням.

Місто Харків і Харківська область традиційно вважається промислово-торгівельним і освітньо-науковим осередком Східної України. Основу виробничого потенціалу становлять підприємства високотехнологічних галузей: енергомашинобудування, електротехнічної промисловості, транспортного і сільськогосподарського машинобудування, приладобудування, радіоелектроніки, авіакосмічної промисловості [19]. На жаль, за останні десятиріччя промислове виробництво поступово занепадає, що з одного боку має свої переваги – покращився стан довкілля, а з іншого – виникає необхідність у створенні нового образу регіону – розробки його бренду, за яким можна одночасно ідентифікувати і диференціювати регіон.

Оскільки ТРК Харківської області має потужний потенціал, то, створивши бренд туристичній дестинації регіону, він може дати безліч переваг території: зниження ризику в свідомості споживача, формування обізнаності про територію, стимулювання повторного візиту через підтримання лояльності, асоціацію території з чимось унікальним.

Аналіз ресурсного забезпечення розвитку ТРК Харківської області дозволяють стверджувати, що для регіону пріоритетними є: діловий туризм – проведення міжнародних конгресів, симпозіумів, семінарів, виставок, ярмарок, фестивалів, які регулярно відбуваються на території регіону; сільський та зелений туризм – передбачає розвиток сільських територій та може забезпечити збільшення реальних доходів селян за рахунок реалізації сувенірної продукції, розроблення туристичних маршрутів, надання екскурсійних та інших додаткових послуг; молодіжний туризм – наявність великої кількості закладів вищої освіти та фахівців різних галузей, які виконують дослідні роботи практичної та наукової спрямованості на замовлення державних та приватних установ і на договірній основі можуть надавати власні ресурси на вимоги підприємств та організацій; паломницький туризм – у Харківській області є достатньо релігійних об'єктів та ін.

Отже, ТРК Харківської області на національному ринку туристичних послуг може виступати як напрямок ділового, сільського та зеленого, молодіжного, паломницького туризму. Тож першочерговими завданнями для державних та місцевих органів влади є активізація міжнародного співробітництва з метою розвитку туристичної галузі.

ВИСНОВКИ

Основні результати та висновки роботи можна узагальнити в наступних положеннях.

1. Дослідження показало, що туризм є важливою галуззю економіки, джерелом постійного поповнення національного і місцевих бюджетів. Галузь має ефект мультиплікатора – з розвитком туризму розвиваються й інші галузі (торгівля, будівництво, сільське господарство та ін.), транспортна мережа, інфраструктура і рекреація, активізується діяльність народних промислів і розвиток культури, підвищується рівень зайнятості населення, зростає валютні надходження та зростає рівень життя місцевого населення. Разом з тим, туризм – це вид короткострокового або довгострокового відпочинку з метою фізичного або психологічного відновлення організму людини, підвищення її працездатності та рівня культури. Таким чином туризм виконує в суспільстві різноманітні функції – економічну, соціальну, культурологічну, просвітницьку, виховну та екологічну, а також є джерелом прибутку країни та регіону.

2. В роботі охарактеризовано фактори (природно-географічні, екологічні, соціально-економічні, політичні, історико-культурні), що зумовлюють особливості формування та розвитку ТРК Харківської області. З'ясовано, що позитивними факторами є зручна географічна конфігурація області, сприятливі кліматичні умови, наявний значний природно-ресурсний та історико-культурний потенціал, розвинута транспортна та інформаційна інфраструктура, матеріальні та людські ресурси; негативними – нестабільна політична ситуація, економічна криза, низький рівень використання інформаційних технологій, що не відповідає вимогам світового рівня.

3. Здійснено аналіз сучасного стану регіонального ТРК та виявлено потенційні можливості його розвитку. Доведено, що регіон має досить розвинену туристичну інфраструктуру, що дозволяє збільшити потік іноземних та внутрішніх туристів; найбільшого розвитку набули такі види туризму, як культурно-пізнавальний, оздоровчо-лікувальний та спортивний; наявність

ресурсного забезпечення регіону дозволяє стверджувати, що пріоритетними видами туризму може стати діловий, медичний, сільський та зелений туризм; неоднорідність розвитку регіонального ТРК дає можливість згрупувати райони області за певними ознаками (рівнем розвитку, рівнем забезпеченості туристсько-рекреаційними ресурсами), що надасть можливість у подальшому сформувати туристичні кластери.

Разом з тим, розвиток регіонального ТРК Харківської області має низку недоліків: матеріальна база туризму потребує реконструкції; потрібне істотне розширення мережі туристичних об'єктів і послуг; необхідна фінансова підтримка, розробка спільних державно-приватних програм з оновлення та реконструкції закладів і установ туристичної галузі тощо.

4. Розроблено та запропоновано теоретичні й практичні рекомендації щодо визначення перспектив розвитку туризму в регіоні. Визначено стратегічні напрями розвитку регіональної дестинації, її сильні та слабкі сторони, можливості та загрози; переваги кластерного піходу в туристичній галузі та заходи з брендингу й просування регіону як туристичної дестинації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Атлас адміністративно-територіального устрою України. Новий районний поділ та територіальні громади: 2020 : *Міністерство розвитку громад та територій України*. Київ, 2020. 57 с.
2. Волченко А.С., Матросова В.О. SWOT-аналіз можливостей та перспектив розвитку туризму вражень у Харківській області. *Управлінська діяльність: досвід, тенденції та перспективи* : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. студентів і молодих вчених. Харків : ХНУБА, 2020. С. 25-27.
3. Географія. Офіційний веб-сайт Харківської обласної державної адміністрації. URL: <https://kharkivoda.gov.ua/pro-oblast/heohrafiya>.
4. Давидюк Ю.В. Туристсько-рекреаційний комплекс: сутність, структура, функції. URL: <http://eztuir.ztu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/813/1/327.pdf>.
5. Державна екологічна інспекція в Харківській області. Офіційний веб-сайт. URL: <http://ecoinsp.kharkov.ua/pzf.html>.
6. Довгаль Г.В., Омельченко Н.І. Туристична привабливість Харкова: сучасний стан та перспективи. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. Серія «Міжнародні відносини. Економіка. Країнознавство. Туризм». 2018. Вип. 7. С. 109-114.
7. Концепція розвитку туризму в Харківській області до 2020 року. Рішення Харківської обласної ради від 05 березня 2013 р. № 648-VI (XX сесія VI скликання). Харків, 2013. URL: https://www.ts.lica.com.ua/b_text.php?type=3&id=8096&base=77.
8. Леонт'єва Ю.Ю. Формування та реалізація стратегії розвитку регіональної туристичної дестинації : автореф. дис. ... канд. екон. наук : спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка». Харків, 2010.
9. Нездоймінов С.Г. Формування кластерної стратегії розвитку підприємництва в регіональному туристично-рекреаційному комплексі. *Економічні інновації: Формування економічних стратегій розвитку*

підприємства, регіону, держави. Одеса: ІПРЕЕД НАН України, 2009. Вип. 38. С. 134-143.

10. Про туризм. Закон України від 15 вересня 1995 р. № 324/95-ВР [із змін.]. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/324/95-%D0%B2%D1%80>.

11. Про утворення та ліквідацію районів. Постанова Верховної Ради України від 17 липня 2020 р. № 807-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/807-20#Text>.

12. Програма розвитку культури, туризму та охорони нерухомої культурної спадщини Харківської області на 2019 – 2023 роки. Рішення обласної ради від 06 грудня 2018 р. № 822-VII (XVIII сесія VII скликання). URL: <http://www.oblrada.kharkov.ua/ua/programa-rozvitku-kulturi-i-turizmu-kharkivskoj-oblasti-na-2014-2018-roki>.

13. Словник української мови : в 11 т. Київ : Наукова думка. Т. 11, 1980.

14. Статистична інформація. Офіційний веб-сайт Головного управління статистики у Харківській області. URL: <http://kh.ukrstat.gov.ua/stat-informatsiya>.

15. Стратегія розвитку Харківської області на 2021-2027 роки. Х., 2019. 126 с.

16. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики : навч. посіб. Одеса: Астропринт, 2005. 632 с.

17. Туризм та відпочинок в Харківській області у 2019 р. Статистичний бюлетень / Головне управління статистики у Харківській області. Х., 2020. 44 с.

18. Туристичний кластер Харківщини : монографія / колектив авторів, гол. ред. О. В. Яковчук. Харків : ФОП Панова А. М., 2019. 432 с.

19. Харківська область. *Енциклопедія історії України*. URL: http://resource.history.org.ua/=Kharkivska_oblast.

20. Щепанський Е.В., Ступарь Ю.В. Теоретичні основи розвитку туристично-рекреаційного комплексу регіону. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/schepansky2.htm.